

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

DORİS LESSİNG YARADICILIĞINA ŞƏRQİN TƏSİRİ

İxtisas: 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ingilis ədəbiyyatı)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Səyyarə Tahir qızı Əliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Aynur Zakir qızı Sabitova

Rəsmi opponetlər:

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Nailə Məmmədhusəyn qızı Sadıqova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Səadət Xəlil qızı Abdurəhmanova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Natiq Heybət oğlu Adilov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya üzrə elmlər doktoru,
akademik

Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın
sədri:

filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Şahin Həmid oğlu Xəlilli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir multimədəni cəmiyyətdə öz mövqeyini günü-gündən möhkəmləndirən Azərbaycan Respublikasında gerçəkləşdirilməkdə olan daxili və xarici siyasətin nəticəsidir ki, fərqli kulturaloji aspektlər milli mədəniyyətimizə müvəffəqiyyətlə inteqrasiya olunub harmonik inkişaf edir. Ötən illər ərzində qlobal dünyanın inkişaf meyillərinə, dinamik ritminə inteqrasiya edən ölkəmizin daxili quruculuğu və xarici əlaqələrinin müvəffəqiyyətlə formalaşması sahəsində aparılan fəaliyyətin təkrar dəyərləndirilməsi Azərbaycanın sosiomədəni reallıqlarında da dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Fikrimizi daha aydın şəkildə ifadə etmək üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Bakıda “XXI əsr: ümidlər və çağırışlar” devizi ilə keçirilən Beynəlxalq Humanitar Forumda söyləmiş olduğu bir fikrini qeyd etmək istərdik: ***“Öz dininə hörmət başqa dinə hörmətdən başlayır. Multikulturalizm ayrışeckiliyə yol vermir, əksinə, bütün xalqları birləşdirir. Eyni zamanda, hər bir ölkənin öz qaydaları, öz ənənələri vardır”¹***. Ölkə başçısı onu da bildirmişdir ki, qloballaşma dövründə, informasiya mübadiləsinin və bütövlükdə inteqrasiya proseslərinin fəallaşdığı bir zamanda özünütəcrid ilə məşğul olmaq sadəcə, məhvə məhkum olmaqdır. Məhz belə uğurlu daxili və xarici siyasətin nəticəsidir ki, ölkəmizin dünyaya inteqrasiyası nəinki sosial-iqtisadi institutların, həmçinin yeni standartlara cavab verən təhsil sisteminin, mədəniyyət sahələrinin inkişafına da zəmin yaradır. Həmin siyasətin nəticəsidir ki, Qərbi-Şərqi dünyagörüşünün ən uğurlu simbioz modelini təcəssüm etdirən Azərbaycan mentallığı dünya, ələlxüsus da Qərbin müasir ideya-estetik konsepsiyalarından müvəffəqiyyətlə bəhrələnmişdir ki, bunun da nəticəsi kimi çağdaş Azərbaycan ictimai, ideya-estetik təfəkkür modelinin sürətli inkişafı mümkün olmuşdur. Məhz belə inkişaf tempi zəminində aparılan doğru daxili və xarici siyasətin nəticəsi olaraq 2013-cü ildə 70-dən çox ölkədən 800-ə yaxın rəsmi şəxs, tanınmış elm, mədəniyyət xadiminin, Nobel mükafatı laureatının toplaşdığı III Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu çağdaş dünyanı

¹ <http://president.az/articles/6335>

narahat edən məsələlərin müzakirəsi üçün unikal tribunaya çevrildi. Həm dünya alimlərinin, həm də müasir Azərbaycan ziyalılarının mülahizələrini mətbuatın diqqətinə çatdırmağa imkan yaradan bu Forum Azərbaycan mədəniyyətinin də dünyaya tanıtılmasında önəmli rol oynamışdır. III Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu çərçivəsində müzakirəyə çıxarılan bütün istiqamətlər aktuallığı ilə seçilir. Növbəti çıxışlarından biri zamanı Azərbaycanın *“Şərq ilə Qərb arasında yalnız coğrafi körpü deyil, həm də mədəniyyət körpüsü olduğunu”*² qeyd edən cənab İlham Əliyev digər bir nitqində ölkəmizin qloballaşan bugünkü dünyada çoxmədəniyyətlik amilini inkişaf etdirməyə üstünlük verdiyini və bunun alternativini olmadığını söyləmiş və beləcə mədəniyyətlərin inteqrasiyasının əhəmiyyətliyini xüsusi vurğulamışdır. Məsələnin bu baxımdan araşdırılması göstərir ki, son iki onillikdə Azərbaycan elm və təhsilinin Qərbə yönəlmiş yeni standartların təhlili əsasında təkmilləşdirilməsi və ölkənin mənəvi-intellektual fəaliyyət sahələrinin yeni keyfiyyət mərhələsinə keçidi təsadüfi sayılmamalıdır. Beləcə, müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Qərb ədəbiyyatına, xüsusilə Avropa ədəbiyyatına maraq durmadan artır və həmin marağın məntiqi davamı olaraq çağdaş Qərb ideya-estetik konsepsiyasını formalaşdıran ədəblərin yaradıcılığının təhlili və atədqiqi işi daha geniş sahəni özündə ehtiva edir. *“Humanitar sahə ölkələrimiz arasında münasibətləri möhkəmləndirən sahədir və elə etmək lazımdır ki, bizim vətəndaşların artıq müstəqillik şəraitində doğulmuş və formalaşmış gələcək nəsilləri də xalqlarımızı və ölkələrimizi bir-birinə bağlayan bütün müsbət dəyərləri qiymətləndirsinlər, öz əməkləri ilə münasibətlərimizin inkişafına töhfə versinlər”*³. Bu fikri rəhbər tutaraq bir daha əminliklə qeyd edə bilərik ki, müasir ədəbiyyatşünaslığımızda çağdaş Avropa ədəbiyyatının tədqiq olunması və milli ədəbiyyatımızda cərəyan edən proseslərin adekvat şəkildə izlənilməsi baxımından təqdim edilən araşdırma mühüm aktualıq kəsb edir.

Bu baxımdan dissertasiya işində yaradıcılığı tədqiq olunan müasir ingilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Doris Lessinq

² <https://president.az/articles/20772>

³ <https://president.az/articles/9795/print>

dünya çapında məşhur olan bir sıra ədəbi əsərlərin müəllifidir. Yaradıcılığı ilə nəinki ingilis, həm də bütün Avropa bədii səhnəsinə yeni nəfəs gətirən bu ədibin əsərlərində fərqli - fərdi və ümumbəşəri problemlər özünəməxsus özəlliklə təsvir olunmuşdur. Bu zəngin ədəbi irs özündə bir sıra ideyaları – həm müəyyən mənada feminizmi, həm bir sıra əsərlərində kommunizmi və bizim tədqiqatımızda daha çox önəm verəcəyimiz Şərq dünyagörüş tərzini, eləcə də özünəməxsus şəkildə sufi ideyaları ehtiva edir. Sözü gedən məsələlərin təhlili nöqteyi-nəzərindən onların öyrənilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Müasir dövərdə müstəqil Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri də ən son ədəbi nailiyyətlər və ədəbi xadimlər haqqında yeni dürüst informasiyanın toplanması və tədqiq olunmasıdır. Bu baxımdan Doris Lessinqin XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin ilk onilliyini ehtiva edən yaradıcılığının günümüzədək Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının sistemli və çoxşaxəli tədqiq hədəfini təşkil etməməsi də təqdim edilən dissertasiyanın aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir.

Tədqiqatın aktuallığını müəyyənləşdirən digər mühüm cəhətlərdən biri də dünya çapında təkrarolunmaz mövqeyə malik olan Doris Lessinq ədəbi irsinin fikrimizcə, əsas fərqləndirici cəhətlərindən olan Şərq təsiri məsələsidir. Lessinq yaradıcılığının son mərhələsində müraciət etmiş olduğu və bir çox Qərb ədəbiyyatşünasları tərəfindən sadə fantastika janrı kimi dəyərləndirilən kosmik-fantastika əslində özündə dərin Şərq dünyagörüşü kanonlarını ehtiva edir. Bu keyfiyyət onu sadə eksperimentalist yazıçı səviyyəsindən çıxarır və qloballaşan dünyada mənlilik və identifiklik ideyalarını rəhbər tutan bir yazıçıya çevirir. Digər tərəfdən, Şərq mövzu və ideyalarını Qərb ədəbiyyatına gətirməklə Lessinq sanki elçi rolunda çıxış edir, fərqli sivilizasiyaları bir-birinə birləşdirir, onlar arasında dialoqun qurulmasına yardım etmiş olur. Eyni zamanda “western literary conventions” kimi mühüm məsələni və Qalinin 1997-ci ildə Lessinqin əsərlərində sufi ideyalarının təhlilinə dair araşdırmaları zamanı onu “*eastern messenger in the west*” kimi qiymətləndirməsini nəzərdən

qaçırmamaq önəmlidir ⁴. Digər bir tədqiqatçı Hüseyn Şamşirinin fikrincə isə: *“Bu məqsədlə Lessinq “Şikəstə”də elmi fantastika, psixologiya və spirituallıqdan istifadə etmişdir. Lessinq digər yazıçı və filosoflardan daha çox Qərb və Şərq Sufizmdə birləşdirməyin yollarını tapır”*⁵.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən mühüm məqamlardan biri də tədqiqat işində Lessinq yaradıcılığında Şərqin təsirinin təhlil olunmasıdır. Bu yazının ədəbi irsində gender, multikulturalizm, humanizm, eyni zamanda ən əsası – sufi problemlərin təhlilini əhatə edir. Bu məsələlərin, demək olar ki, hər biri ayrı-ayrılıqda istər dünya, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müəyyən qədər təhlil olunsada, Qərb ədəbiyyatının sufi təlimə münasibəti ən az tədqiq olunan mövzulardandır. Qərb ədəbi aləmində Şərq ideyalarının, xüsusilə də sufiliyin bir mistik konsepsiya kimi istifadəsi burada yeni məzmun və formanın yaranmasına səbəb olur.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, incəsənətdə ideoloji ziddiyyətlərin təcəssümü olan bədii-estetik itxilaflar son dərəcə dərin və belə bir zəmində sufiliyin bir fəlsəfi yanaşma kimi ədəbiyyatda öz əksini tapması son dərəcə müşkül olan problemlərlə müşayiət olunur.

Hər şeydən əvvəl, nəzərə almaq lazımdır ki, bütövlükdə birbaşa insan təcrübəsi ilə bağlı olan sufizm fərqli dini-mistik cəhətlərlə müqayisə edilə bilər. Sufilər paralellər, alleqoriyalar və metaforlar vasitəsi ilə ilahi qüvvəyə bağlılıqlarını və mistik təsəvvürlərini ifadə edirlər. Müasir dövərdə sufilik yeni nəfəslə inkişaf etməyə başlamış və istər Qərb, istərsə də Şərq aləmində özünə kifayət qədər tərəfdar tapmışdır. Bu təlim dövrümüzdə yeni tendensiyalar və özünüifadə formaları qazanmış olsa da, yüzilliklər boyunca formalaşan sufi fəlsəfəsi toxunulmaz qalmışdır.

Şərq ədəbiyyatında və fəlsəfə dünyasında hələ X əsrdə öz çiçəklənmə səviyyəsini yaşamış və kökləri ilə qədim yunan, hind,

⁴ Galin, Muge. Between East and West: Sufism in the Novels of Doris Lessing// – Albany: State U of New York P, – 1997. – p.127

⁵ Hossein, Shamshiri. Paradise Regained: Spiritual Intuition in Lessing’s Shikasta// – International Journal of Scientific and Research Publications, Volume 4, Issue 10, – October 2014. -p.5

iran mənəblərinə gedib çıxan sufilik təliminə müraciət edən müasir ədiblərin əsərləri ildən-ilə artır və daha çox oxucu kütləsi qazanmaqda davam edir. Belə yazıçılar müxtəlif müasir tipli birliklərdə cəmləşərək öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Onlara Beynəlxalq Sufilik hərəkatı (Universal Sufism movement), Amerikanın Məvləvi Cəmiyyəti (the Mevlevi Order of America), Qızıl sufi mərkəzi (the Golden Sufi Center), Amerika Sufi Mərkəzi (the Sufi Foundation of America) və Yenidən Şərqləşmiş sufilik (Sufism Reoriented) aiddir.

Mövcud fikrə görə, sufi şairlər Allahın varlığını fərqli şəkildə ifadə edərək Sufi şairləri Tanrının mövcudluğunu gözəl, qeyri-ənənəvi və hətta heyranedici təzlərdə ifadə edirlər ki, bu da ənənəvi dinə uyğun olmaya bilirdi. Bu fikirdə böyük həqiqət var, çünki formanın gözəlliyi, çoxmənalılığı sufi ədəbiyyatının əsasında duran cəhətlərdən biridir. Bu fikri D.Veynzin adlı tədqiqatçının sözləri də təsdiqləyir onun fikrincə, öz mənəvi səyahətlərini təsvir edərkən dilin qeyri-adekvat və hətta təhlükəli olduğunu dərk etdikdə sufilər özlərini ifadə etmək üçün ondan ehtiyatla istifadə etməyə başladılar ⁶. Sufi ədəbiyyatını mürəkkəbləşdirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, alleqorik, bəzən hətta təhlili çətin olan mətnlərin mənasını aydınlaşdırmağa çalışan oxucu buna nail olduqda əsəri dərk etdiyini düşünür, lakin elə bu məqamda uğursuzluqla üzləşir, çünki müəllifin çatdırmaq istədiyi mənə tamamilə fərqli, sətiraltı mənada gizlənən bir fikirdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünya bədii fikrinin həm nəzəriyyəsini, həm də praktikasını tədqiq etmək Azərbaycan ədəbi-bədii fikri üçün iki nəzər nöqtəsindən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yetmiş il ərzində süni şəkildə dünya ədəbi prosesinin aparıcı meyillərindən təcrid olunmuş ədəbiyyatımız dünya mədəniyyətinin bərabərhüquqlu üzvü olmağa, dediyi sözün eşidilməsinə və hesaba alınmasına nail olmağa çalışırsa, dünya estetik fikrində gedən proseslərin dərinədən araşdırılmasını tələb etməlidir. Digər tərəfdən, Azərbaycan ədəbiyyatının yeni nəslini təmsil edən gənc sənətkarlar çox zaman Qərb ədəbi aləminin zahiri əlamətlərinə uyub onun mahiyyətinə varmaqdan, onun Şərq ədəbiyyatından bəhrələndiyi

⁶ Waines, D. An Introduction to Islam / – Cambridge: Cambridge University Press, – 2003. – 338 p

məqamları təhlil etməkdən imtina edirlər. Məhz buna görə də onların dünya ədəbiyyatında gedən proseslərlə birbaşa tanışlığı böyük əhəmiyyət kəsb edir.

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində ədəbi-bədii fikrin inkişafında müasir Avropa ədəbiyyatı, xüsusilə onun ən parlaq nümayəndələrindən hesab olunan Doris Lessinq yaradıcılığı mühüm rol oynayır: məhz bu yazıçının əsərlərində bugünkü bədii ədəbiyyatın mövcud durumu və onun gələcək inkişaf istiqamətləri öz səciyyəvi ifadəsini tapır. Bütün yuxarıda deyilənlər müdafiəyə təqdim olunmuş dissertasiya işinin aktuallığından xəbər verir.

Müasir Avropa humanitar fikrində aparıcı və mühüm mövqe tutan Şərq fəlsəfəsinin fərqli aspektləri haqqında dünyanın müxtəlif dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində son dərəcə çoxsaylı və rəngarəng elmi-nəzəri araşdırmalar mövcuddur. Dissertasiya işinin mövzusu ilə bağlı biz əsasən üç istiqamətdə aparılan tədqiqat işləri ilə maraqlanmışıq. Bunlar Doris Lessinq yaradıcılığının ümumi təhlili və buradakı feminizm və irqçilik problemlərinin Şərq dünyası ilə əlaqəsi, Lessinq ədəbi irsində ümumilikdə ümumbəşəri humanizm ideyaları, və nəhayət ədəbin yaradıcılığının son mərhələsini təşkil edən “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusunda sufi ideyaların inikası ilə bağlı həyata keçirilmiş tədqiqat işləridir.

Doris Lessinq yaradıcılığı dünya ədəbiyyatşünaslığında Maykl Torp, Selma Şin, Anita Maylz, Harold Blum, Eman Mukattaş, Qeyl Qrin⁷ və digər tədqiqatçıların əsərlərində işıqlandırılmışdır.

Dissertasiya işində irəli sürülən digər problemlər D. Lessinq yaradıcılığında humanizm ideyalarının inikası və burada multikulturalizmin təsiri ilə bağlıdır. Doris Lessinq təhkiyəsinin identiklik xüsusiyyətlərini və burada mutikultural dəyərlərin inikasını

⁷ Thorpe M. “Doris Lessing's Africa”/ – Michigan University, – 1978. – 117 .; Shinn, Thelma J. *Worlds Within Women: Myth and Mythmaking in Fantastic Literature by Women*./ – Westport, Connecticut: Greenwood Publishing Group. - 1986; Myles, A. *The paradigm of progressive conscience in Doris Lessing's fiction in Ray's and Kundu's book*/ – Atlantic Publishers and Distributors, – 2004. – 119 p.; Bloom, H. *Doris Lessing. Facts on File*/ – 2003. – 177.p; Mukattash, E. A. *Psychoanalytic Feminist Approach*/ – Atlantic: PhD Dissertation viii, – 2007. -256 p; Greene, G. *Feminist Fiction, and the Tradition*/ – *Bloomington: Indiana University press*, -1991.

araşdırın Camal Malik, Filip Cenkins, Müge Qalin, Malkolm Bredberi⁸ və s. kitablarını qeyd etmək yerinə düşər.

Dünya ədəbiyyatşünaslığında son illərdə daha çox maraq doğuran cəhət kimi Doris Lessinq yaradıcılığında Şərq təsiri və xüsusi ilə də sufi ideyalar gözü çarpır. Ədibin əsərlərinin bu aspektləri Cenifer Palz, Uilyam Batler Yits, Müge Qalin, İdris Şah, Hüseyin Şamşiri⁹ və s. kimi tədqiqatçıların araşdırmaları əsasında təhlil olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Doris Lessinqin həyat və yaradıcılığına dair ümumi məlumat yalnız Aybəniz İsmayılovanın "The XX Century English literature"¹⁰ adlı kitabında verilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Doris Lessinq yaradıcılığına dair heç bir əsərin çap olunmaması təəssüf doğuran faktlardandır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nobel mükafatçısı olan bu ədibin yaradıcılığı və ümumiyyətlə, Qərb ədəbiyyatına Şərqin təsiri ilə bağlı məsələləri əyani və nəzəri şəkildə araşdırıb oxuculara təqdim etməsi həllini gözləyən problemlərdəndir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində dünya ədəbi-bədii fikrində aparıcı mövqedə çıxış edən, ümumiyyətlə humanitar fikrin magistral inkişaf istiqamətlərindən birinə çevrilməkdə olan Şərq təsiri nəticəsində formalaşan ədəbi-fəlsəfi yanaşmalar və onların Amerika, Avropa və xüsusilə də ingilis ədəbiyyatında inikası tədqiqatın obyektini təşkil edir.

⁸ Malik, Jamal and Hinnells, J. R. Routledge. Sufism in the West/ – NY, – 2006. – 224 p.; Jenkins, Phillip. Mystical power/ – Globe Newspaper Company, – January 25, 2009. Retrieved 26 June 2014; Galin, Muge. Between East and West: Sufism in the Novels of Doris Lessing/ – Albany: State U of New York P, – 1997. – 280 p.; Bradbury, Malchholm. Possibilities: Essays on the State of the Novel/ – London: O.U.P. – 1973. – 297 p.

⁹ Said, Edward.V. Orientalism. Western concepts of the East/ – SPb.: Russkiy Mir, – 2006. – 436 p.; Spivak, Gayatri Chakravorty. Can the Subaltern Speak?/ In Nelson, Cary; Grossberg, Lawrence (eds.). Marxism and the Interpretation of Culture. – Basingstoke: Macmillan, – 1988. – 313 p. OCLC 614821484; Bhabha, Homi K. The Location of Culture/ – Routledge, – 2004. – 440 p. (1994; ISBN 0415336392); Shah, Idris. The Sufis// – New York: Doubleday, – 1871. – 239 p.

¹⁰ İsmayılova, Aybeniz. The XX century English Literature// – Baku; Mutarjim, – 2014, – 500 p.

Avropa ədəbiyyatında müasir dönmənin ən önəmli nümayəndələrindən biri olan Doris Lessinqin yaradıcılığı dissertasiya işinin predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi ədəbi-bədii fikirdə Qərbdə Şərq fəlsəfi ideyalarının təşəkkülü və inkişafı kontekstində görkəmli ingilis yazıçısı Doris Lessinqin yaradıcılığını araşdırmaq və bu zəmində Qərb ədəbiyyatının son onilliklərdəki durumu ilə bağlı bütöv təsəvvür formalaşdırmaqdır. Bu məqsədə aşağıdakı vəzifələri həyata keçirməklə nail olmaq olar:

- dünya humanitar fikrində Şərq və əsasən də sufi konsepsiyasının təsiri və öncül mövqeyə keçməsinin tarixini və şəraitini araşdırmaq;

- sufi düşüncə tərzini kontekstində Doris Lessinq yaradıcılığının bədii xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;

- Doris Lessinq yaradıcılığının müasir ədəbi-bədii fikirdə yerini müəyyən etmək;

- Doris Lessinq təhkiyəsinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini araşdırmaq;

- Doris Lessinqin timsalında Qərb və dünya ədəbi-bədii fikrində sufi ideyaların təcəssümünü araşdırmaq, həmin cəhətləri ədibin “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusu əsasında təhlil etmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində bioqrafik, müqayisəli və analitik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, tədqiqat işində Doris Lessinqin ədəbi irsi təhlil edildiyi üçün araşdırmalarımızda ilk olaraq müraciət etdiyimiz metod bioqrafik metod olmuşdur. Onun vasitəsi ilə biz ədibin həm həyatı, həm də ədəbi fəaliyyətini xronoloji ardıcılıqla izləyə bilmiş və lazımi nəticələri çıxarmağa müvəffəq olmuşuq.

Növbəti metod kimi, müqayisəli metodun vasitəsi ilə ədibin istər Şərq, istərsə də Qərb dünyagörüşündən qaynaqlanan ideyaları və onların əks olunduğu məlumatları toplayıb onlar arasında paralellər aparmağa nail olmuşuq. Bu metod həmçinin sufi ideyalarının Qərb və Şərq ədəbi aləmində nə kimi oxşar və fərqli cəhətlərə malik olmasını araşdırmaq baxımından da əhəmiyyətli olmuşdur.

Eyni zamanda, aparılan araşdırmalar analitik metodun bazasında reallaşdırıldığından daha məhsuldar nəticələrin əldə olunmasına zəmin yaratmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Ümumiyyətlə, Doris Lessinq yaradıcılığında Şərq motivlərinin mövcudluğunu araşdırmaq;
- Lessinq ədəbi irsinin kökündə duran və Şərq dünyagörüşündən bəhrələnən ümumbəşəri humanizm ideyalarının inikası məsələsini, buradakı multikulturalizm və indentiklik problemlərini təhlil etmək;
- Ədibin yaradıcılığının son mərhələsi sayılan “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusunun və xüsusilə də onun birinci hissəsi olan “Şikəstə” romanını sufi konsepsiyası prizmasından, məzmun və forma baxımından təhlil etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qeyd etdiyimiz kimi, ayrılıqda Doris Lessinq yaradıcılığı dünya ədəbiyyatşünaslığında kifayət qədər dərinlən və ətraflı şəkildə öyrənilmişdir, lakin Şərq kontekstində belə araşdırmalar çox azdır. Bu səbəbdən də bu sənətkarın yaradıcılığının Şərqlə təsiri prizmasından götürülməsi, onun dünya ədəbiyyatının tərkib hissəsi olması, dünyada və əsasən də ingilis ədəbiyyatında sufi, ümumbəşəri ideyaların təşəkkülü və inkişafı kontekstində araşdırılması dissertasiya işinin elmi yeniliyi kimi dəyərləndirilə bilər. Doris Lessinqin yaradıcılığına belə bir yanaşma üsulu onun ədəbi-bədii fikirdə, Qərb və dünya ədəbiyyatında mövqeyini hərtərəfli şəkildə açıqlamağa imkan verir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünya humanitar fikrində sufiliyin təşəkkülü və inkişafının Qərb ədəbiyyatına təsirini əks etdirən xüsusi araşdırmaya, həmçinin Doris Lessinqin yaradıcılığı ilə bağlı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tədqiqatlara təsadüf olunmur. Dissertasiya işində ilk dəfə qaldırılan və nəzəri həllini tapan bu məsələlər də tədqiqatın elmi yeniliyi hesab oluna bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin bir sıra elmi nəticə və qənaətləri dünya və Qərb ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi və tədqiqı sahəsində, Qərbdə Şərq fəlsəfəsinin inkişafının bugünkü durumu barəsində düzgün və hərtərəfli təsəvvürün formalaşmasında öz rolunu oynaya

bilər. Qərb ədəbiyyatında Şərq aləminin təsiri ilə gedən bir sıra proseslərin təmsalında müasir Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra inkişaf qanunauyğunluqlarının müəyyən olunmasında dissertasiya işi öz töhfəsini verə bilər.

Tədqiqatın nəticələrindən dünya və Qərb ədəbiyyatının müasir dövrünün tədrisi prosesində universitetlərin filologiya fakültəsində istifadə etmək olar.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyada irəli sürülən fikir və mülahizələr elmi konfranslarda, seminarlarda, həmçinin ölkəmizdə və xaricdə dərc olunmuş məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 6 səhifə, I fəsil 41 səhifə, II fəsil 32 səhifə, III fəsil 36 səhifə, Nəticə hissəsi 3 səhifə olmaqla, işarə ilə ümumi həcmi 236354 simvoldur.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, habelə məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar açıqlanır, eləcə də dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın metod və üsulları, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir. “**Doris Lessinq yaradıcılığında Şərq motivləri**” adlanan I Fəslin “**Doris Lessinqin həyat və yaradıcılığında Şərqin izləri**” başlıqlı ilk yarımfəslinin “**Doris Lessinq və fars reallığı**” adlı bölümündə 1919-cu ildə keçmiş Britaniya müstəmləkəsi olan Kırmanşah şəhərində dünyaya göz açmış yazıçının uşaqlıq illəri, Rohedeziyadakı (indiki Zimbabve) kilsə məktəbində aldığı orta təhsili və çətin yeniyetməlik illərindən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, evdə oturmaq məcburiyyətində qalan və təhsil həyatına nöqtə qoyan Lessinq anasının təzyiqindən və sərt intizamdan sıxıldığı bir anda çarəni kitablarda tapmışdı. Londondan qutular dolusu kitab sifariş verirdi. Artıq 14 yaşda ikən bu qızçıqazın orta təhsilini müstəqil

şəkildə dayandırdığı və o andan bir çox peşələrdə işləməyə başladığı haqqında bu bölmədə daha ətraflı məlumat verilir. **“Doris Lessinqin dünyagörüşündə tərs mütənəsibliyə dair”** adlı bölmədə artıq Londona gəldiyi andan qələmini nəsrə sınağa başlayan Lessinqin bir neçə silsilə əsəri ilə ilk gündən oxucu kütləsinin nəzərini özünə cəlb edə bildiyi və 2007-ci ilin Nobel mükafatçısı olduğu söylənilir. Müəllif Lessinq yaradıcılığından danışarkən qeyd edir ki, bu ədibin yaradıcılığı əsasən üç hissəyə bölünür:

1. Yaradıcılığının ilk mərhələsini – 1944-1946-cı illəri əhatə edən kommunizm mövzusu – bu, sosial-siyasi problemlə əsərlər və eləcə də “Xeyirxah Terrorist” (1985) hekayəsi.

2. Tənqidçilərin ən çox dəyər verdiyi, 1959-1969-cu illəri əhatə edən mərhələ və psixoloji mövzular.

3. 1970-ci illərdən sonrakı dövrü əhatə edən sufi və elmi-fantastik mövzulu əsərlər.

Daha sonra hər mərhələyə dair məlumat verilir. **“Doris Lessinq yaradıcılığında Şərqlin inikası”** adlı növbəti bölmədə isə, “Otlar oxuyur” romanının yazılmasına əsas səbəblərdən biri kimi Lessinqin müstəmləkə Rodeziyasından yaddaşına həkk olunmuş uşaqlıq xatirələri və zəncilərə qarşı gördüyü haqsızlıqlar göstərilir. Söylənir ki, Afrikanın əyalətlərində keçirdiyi həyat nəticə etibarı ilə onun uzun müddət tükənməyən yazıçı ilhamının qaynağı oldu. Tədqiqatın maraqlı cəhətlərindən biri də Lessinqin sufizmlə tanış olmasına dair araşdırmalardır. Qeyd olunur ki, teoloq İdris Şahın yardımı ilə Doris Lessinq sufizmin doktrinaları ilə yaxından tanış olmuşdu. Müəllif ehtimal edir ki, sufiliyə bu ciddi maraq onun uşaqlıq illərini islam dünyasının bir parçası olan İranda keçirməsi ilə müəyyən dərəcədə əlaqəlidir. Bildirilir ki, yazıçının islam və şərq motivləri ilə zəngin “Şikəstə” romanını da həmin təsirin aradan illər keçdikdən sonra meydana çıxan əks-sədası kimi qəbul etmək mümkündür. **“Şərq və Qərb təfəkkür tərzində feminizm və irqçilik”** adlanan növbəti yarım-fəsildə qeyd edilir ki, əsərlərində daim müasir cəmiyyətdə qadının mövqeyi ilə bağlı məsələlərə toxunması D. Lessinqin (A. Brukner, M. Drebbel və başqa ondan sonrakı nəsillərin yazıçıları kimi) feminist yazıçı kimi qəbul olunmasına səbəb olsa da, əslində o, qarşılaşdığı və diqqətini cəlb

edən problemləri daxilindəki ədalət hissinə qapılaraq işıqlandırdığından həm qadınların, həm də kişilərin güclü və zəif tərəflərini bədii gerçəkliyə sadıq qalmaqla eyni həssaslıqla əks etdirməyə çalışırdı. Bu baxımdan müəllifin yaradıcılığında qatı feminizmdən danışmaq mümkün olmasa da, bəzi mənbələrdə D.Lessinqin əsərlərində feminizmlə ¹¹ bağlı cizgilərin onun iki uğursuz nikahından qaynaqlanması fikrinə təsadüf etmək mümkündür. ¹² Göstərilir ki, Doris Lessinqin 1962-ci ildə nəşr etdirdiyi və “Feminizmin Bibliyası” adlandırılan “Qızıl dəftər” (Golden Notebook) kitabı az qala yarım əsr sonra müəllifin Nobel mükafatı almasında müstəsna rola malik olmuşdu. Bununla bağlı qeyd olunur ki, bu mükafatı ona “qadın həyat təcrübəsinin salnaməçisi” kimi təqdim edilsə də, qadın təbiətinin incəliklərinin əks olunduğu bu əsərlərin müəllifi özünü heç bir zaman feminist hesab etməmiş, sadəcə olaraq, qadınların qarşılaşdığı problemlərə daha həssas yanaşaraq onlara biganə qala bilməmişdir. **“Doris Lessinqin ədəbi irsində feminizmin təzahür formaları”** adlı bölümdə, D. Lessinqin yaradıcılığında feminizmin inikası ilə bağlı məsələlərin araşdırılmasının xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi söylənir. Öz həyatında da Lessinqin daima ənənəvi gender problemləri və onların təsirləri ilə maraqlandığı araşdırılır. Feminizm və eləcə də irqçilik problemi baxımından ədibin ona Nobel mükafatı qazandırmış “Otlar oxuyur” (The Grass is Singing) romanının da çox dəyərli olduğu söylənir. Söylənir ki, Lessinqin yaradıcılığının son dövrlərinə təsadüf edən “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” başlığı altında birləşən beş romandan ikincisi olan “Üç, Dörd və Beşinci Zonalar arasında evliliklər” romanı da əsasən matriarxal nöqteyi-nəzərdən təhlil olunan utopik Üçüncü zona haqqında bəhs edir və bu cəhət də əsəri feminist utopiya və ya feminist elmi fantastika kateqoriyasına aid etməyə imkan verir. Lessinqin “Otlar oxuyur”

¹¹ Feminizm (latın mənşəli “femina” (qadın) sözündəndir) – qadınların siyasi, iqtisadi, sosial və şəxsi hüquqlarının qorunması və bütün sahələrdə bərabərliyə nail olmaq uğrunda mübarizə aparan ideoloji hərəkətdir.

¹² http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe // Специфика жизненного и творческого пути Д. Лессинг / Ю. А. Жаданов, В. В. Савина // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету

romanı və bir neçə digər əsərlərini yaşadığı Rodeziya və ümumyyətlə, uşaqlıq və gənclik illərində yaşadığı cəmiyyət üçün aktual olan gender və irqçilik problemlərini əks etdirmək məqsədilə istifadə etdiyi də bildirilir. **“Doris Lessinqin irqçilik ideyaları Yaxın Şərq düşüncə tərzində kontekstində”** adlı bölümdə, qeyd olunur ki, insanları yaşadıkları cəmiyyətin problemlərindən xəbərdar etmək üçün ədib həmin məsələləri öz əsəri vasitəsilə oxuculara çatdırmağa çalışmışdır. Doris Lessinqin “Otlar oxuyur” əsərində ingilis müstəmləkəsi olan Cənubi Rodeziyada müstəmləkə sistemini yaxından müşahidə etdiyinə görə ağ və qara insanların fərqli olmaları səbəbilə ortaya çıxan mədəniyyət-cəmiyyət qarşıdurmalarını əks etdirməyə çalışır. Bunun nəticəsində də həqiqi, eyni zamanda da xəyali, həm fərdi, həm də ictimai, yerli və bir o qədər də universal bir əsər ortaya çıxmışdır. Bu da “Otlar oxuyur” əsərinin və onun müəllifinin fərqlərini və unikallığını bir daha sübut edir.

“Doris Lessinqin ümumbəşəri humanizmində Şərq ideyaları” adlanan II fəslin **“Doris Lessinqin əsərlərində birgə mövcudluq problemi”** adlanan ilk yarım fəslində bu gün Azərbaycanda mədəniyyətlərarası dialoq, tolerantlıq, multikulturalizm və ümumbəşəri vəhdət ideyasının əsas yer tutduğu da qeyd olunur. Bütövlükdə humanizm dedikdə mərkəzi problem kimi insan və onun xoşbəxtliyi də başa düşülə bildiyi və eyni fikirlərin Lessinqə də aid edildiyi söylənir.

Göstərilir ki, yazıçının məqsədi insanın daxili dünyasını kəşf etməkdir. Müəllif bildirir ki, əgər bir ədəbiyyat xadimi insan təbiətini ətraflı dərk edirsə və onun ruhunu oxşaya biləcək cəhətləri əsərində dəyərləndirirsə, bunları fundamental humanist dəyərlər adlandırmaq olar. Bu fikirdən çıxış edərək müəllif əlavə edir ki, Lessinq yaradıcılığının hər bir mərhələsində, bunun sosial ideyalar, feminist görüşlər, sufi yanaşmalar olmasından asılı olmayaraq, hər bir əsərində humanizm kriteriyalarını özünə rəhbər tutmuşdur. Yarım fəslin **“Doris Lessinq və multikulturalizm”** adlanan bölümündə qeyd olunur ki, məsələyə birgə mövcudluq problemi prizmasından yanaşdıqda, multikulturalizm fəlsəfəsi də kifayət qədər önəmlidir. Multikulturalizm – eyni bir ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin mədəniyyət hüquqlarını tanıyan

humanist dünyagörüşü və ona uyğun siyasətdir. Qeyd olunur ki, əsərlərində irqi, cinsi ayrışeçkiliyin puçluğunu daim vurğulayan Doris Lessinq romanları vasitəsi ilə fərqli irqlərin heç zaman bir-birinə qarışa bilməyəcəyi mülahizəsinin əksini oxucusuna çatdırmağı qarşısına məqsəd qoyur və buna ən parlaq misal “Otlar oxuyur”ın baş qəhrəmanı Meri Törnerdir. O, bir parçası olduğu kolonial cəmiyyətin sinfi irqi çərçivələrini aşaraq özünü dininə, irqinə, dilinə, cinsinə görə fərqləndirilməməli olan “bəşəri insan” anlayışına yaxınlaşdırır. Ümumiyyətlə, irqi ayrışeçkilik, onların aradan qaldırılması, oturuşmuş “qanunlardan” kənar polifonik münasibətlər və “yad” insanlara fərqli yanaşma – bütün bunlar Doris Lessinqin təkcə “Otlar oxuyur” romanında deyil, həmçinin “Evə qayıdış” (Going Home) əsərində də öz əksini tapır. **“Doris Lessinqin əsərlərində identiklik problemi”** adlı bölmədə qeyd olunur ki, identifiklik məsələsini də şərq dünyagörüşünün Lessinq ədəbi irsinə təsiri prizmasından təhlil etmək mümkündür. Xüsusilə də, Lessinqin “Şikəstə” romanında fərdi və kollektiv identifiklik məsələləri çox parlaq işıqlandırılır. Lessinqin identifiklik probleminə münasibətinin, əlbəttə ki, onun hər bir əsərində az və ya çox dərəcədə mövcud olduğu vurğulansa da, söylənir ki, əgər feminizm, irqçilik və onların bazasında qurulan humanizm və multikulturalizm ideyaları onun əsərləri ilə ilk tanışlıqdan sezilirsə də, identifiklik məsələsi daha dərin laylarda yerləşir. Lessinq yaradıcılığının əsasən son mərhələsinə aid olan əsərlərində təqdim olunan süjetlər və oradakı təhkiyə üslubu oxucuya bəşəriyyətin keçmişinə bir daha nəzər salmaq imkanı verir. Söylənir ki, ədibin hadisələrə yeni baxışı, fərqli ideyaları onları yenidən təhlil edib dərk etməyə çağırır, yazıçı hazırda kim olduğumuzu dərk edə bilməyimiz üçün keçmişimizi tamliqlə yada salmanın önəmli olduğunu izah etməyə çalışır. Onun əsərlərindən gələ biləcək qənaət kimi insanın fərdi identiklik çərçivəsində özünü tam dərk etmədən bəşəri identiklik ideyasına baş vura bilməməsi, bunsuzsa hər hansı bir humanizm ideyasından bəhs etmək, onların əhəmiyyəti və önəmini təhlil etmək mənasız olması qeyd olunur. İndividual və universal identiklik problemi əslində ədəbiyyatşünaslıqda geniş debatlara səbəb olmuş mövzulardandır. Müəllif bu fikrinin təsdiqi kimi, Hasselin nəzəriyyəsinə istinad edən Devid Karın

mülahizəsindən sitat gətirir. *“biz hazırda baş verəni keçmişə və gələcəyə nəzər salmadan nəzərdən keçirə bilmərik (...) eksplis olaraq keçmiş təcrübəni nəzərdən keçirmək, gələcəyi təhlil etmək, və indikini bu ikisi arasında keçid mərhələ kimi dərk etmək gərəkdir”*¹³.

“Doris Lessinqin sufi görüşlərində Şərqi izi” adlı növbəti yarım fəslin **“Orientalizmin nəzəri problemləri və Doris Lessinq yaradıcılığı”** adlı ilk bölümündə orientalizm fəlsəfəsinin əsasları təhlil olunur. E. Said, H. Spivakın, H. Bhabha kimi görkəmli nəzəriyyəçilər ilə yanaşı A. Maylz, L. Dezin, D. Bert və başqalarının həm ümumiyyətlə orientalizm, həm də konkret olaraq Lessinq yaradıcılığına dair fikirləri şərh olunur. **“Şərq və Qərb ədəbi düşüncəsində sufi təlimi”** adlı növbəti bölümündə, sufizmin tarixinə dair qısa məlumat verilir. Müəllif Mustafa Qaranın fikrindən misal gətirərək qeyd edir ki, *“Təsəvvüf hər şeydən qabaq bir könül tərbiyəsidir. Könül də insanda olduğu üçün təsəvvüfün mövzusu insandır.”*¹⁴. Sufi və sufilik kəlməsinin meydana gəlməsi haqda məlumat verilir. Tədqiqatçının fikrincə bu barədə Qərb alimlərinin fikrində ziddiyyət özünü göstərir. Anri Masse yazır: *“Müsəlman mistikliyinin (təsəvvüfünün) xaricdən gəldiyini iddia etməyə əsas yoxdur. Bu mistiklik bilavasitə islam zəminində yaranmışdır.”*¹⁵ Müasir dövərdə Sufiliyin bir konsepsiya kimi yeni nəfəslə çiçəkləndiyi söylənir. Avropada sufizmin fəlsəfəsinə olan dərin marağın nəticəsidir ki, Almanyanın Manhaym şəhərində yerləşən İslam İnstitutunda sufizm müsəlman dünyasının Avropaya inteqrasiyasının əhəmiyyətli yolu kimi dəyərləndirilir. Müəllif söyləyir ki, əsrlər boyunca sufilik bir fəlsəfi istiqamət olmaqla yanaşı, özünün ən geniş ifadəsini məhz ədəbiyyatda tapmışdır. Aydın olur ki, qərb və Amerika ədəbiyyatşünaslığında sufilik ədəbiyyat üçün yenidir və onun dərin mistik, mənəvi və simvolik tutumunu açma bilmək üçün müasir ədəbiyyatşünaslıq ən yaxşı hal kimi fantastika janrına önəm verir. Qərb ədəbiyyatı tarixində daha öncə də mistikaya, spiritualizmə yer verilirdiyi də unudulmur. Müəllif

¹³ Carr, David. History and Theory/ – Middletown: Wesleyan University, Vol. 25, No 2, – 1986. – p. 122

¹⁴ Mustafa, Qara. Təsəvvüf və təriqətlər tarixi// – İstanbul, – 1985, – s.18

¹⁵ Masse, Anri. İslam// – Bakı, – 1964. – s.183

sufiliyin də əsasını məhz özünüdərk vasitəsi ilə Allaha ucalmaqda göstərməklə, bu yazıçılar da özünəməxsus tərzdə sufi ideologiyasını əsərlərində əks etdirdiklərini bildirir. **“Doris Lessinq və Sufizm”** adlanan növbəti bölmədə qeyd olunur ki, Doris Lessinq mistik yanaşması sayəsində öz əsərlərində dövrünün ən önəmli problemlərini – gender, güc və cəmiyyət məsələlərini aydın inikas etdirə bilmişdi və bu mənada ədəbi irsini araşdırdığımız yazıçı proteysayağı davranış etmiş sayıla bilər. Qeyd olunur ki, Doris Lessinq məhz İdris Şahın əsərlərini oxuduqdan sonra sufizmlə maraqlanmağa başlamış, əsərlərindəki fəlsəfi və sosial konsepsiyalara öz təsirini göstərmiş sufi ideyalarına bağlılığını gizlətməmişdir. Yazıçı bu ideyaları əsərlərində əks etdirərək Şərqlə Qərb arasında mənəvi səfir missiyasını öz üzərinə götürmüş, oxucularını sufizm müdrikliyini mənimsəyərək kamilləşməyə səsləmişdir. Qeyd olunur ki, yazıçının ədəbi irsi sanki şərqlə qərb arasında körpü rolunu oynayır. Əsərlərində şərq dünyagörüşünü və hətta ədəbi fikirlərini öz oxucularına təqdim edən ədib sufi təlimini də eyni dərəcədə cəsarətlə əsərlərində təcəssüm etdirmişdi. Lessinq özünün sufizm haqqında mühazirəsində yazır: *“İnsan insafsızcasına istismar olunur, dəyərsizləşdirilir və öz bacarıqlarından xəbərsizdir”*¹⁶ Qərb dünyagörüşünə alternativ kimi təqdim etdiyi həmin fikirlərlə Lessinq insanın ilahi dünya ilə birbaşa münasibətləri olduğunu və bu yolu tapmaq üçün onun sadəcə öz daxili aləminə baş vurmali olduğunu göstərmişdir. Qeyd olunur ki, ədibin sufi fikirləri yalnız təhlilə cəlb olunmuş “Qızıl gündəlik” romanında və “Arqosdakı Kanopus” seriyasında ifadə olunmamışdır. Bu fikirlərə həmçinin müəllifin “Dörd qapılı şəhər”, “Sağ qalanın xatirələri” və bir çox başqa əsərlərində də rast gəlmək mümkündür. Bu əsərlərdəki individum problemlərinin bəşəri prizmadan təhlili, əsərlərdəki humanizm ideyaları sufizm müstəvisində oxucuya təqdim olunur.

“Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusunda Şərqin inikası xüsusiyyətləri sufi və ümumbəşəri dəyərlər kontekstində adlanan III fəsildə Lessinqin yaradıcılığının son mərhələsində öz inikasını daha aydın tərzdə tapmış sufi və ümumbəşəri dəyərlər

¹⁶ Galin, Muge. Between East and West: Sufism in the Novels of Doris Lessing// – Albany: State of New York P, – 1997. – p. 31

haqqında ilk olaraq **“Doris Lessinqin sufi ideyaları ədəbi tənqiddə”** yarımfəslində bəhs olunur. Əsas məsələ olaraq vurğulanır ki, Lessinqin təhkiyə üslubu və ortaya qoyduğu ideyalar sufi təlimi ilə çox bağlıdır. Bəşəriyyətin əsasən XX əsrdə üzləşdiyi problemləri təhlil etməyi qarşısına məqsəd qoyan Doris Lessinq onların həlli yollarını da məhz Şərq təfəkkürünün bəhrəsi olan sufi fəlsəfəsində tapır. Bütövlükdə həmin yanaşma daha müasir tənqidi ədəbiyyatda bir qədər də geniş təhlil olunur. Yeni – fərqli texnikadan söz açdıqda müəllif sufi təliminin özündə formaya verilən dəyər haqqında da məlumat verir. Qeyd olunur ki, ümumiyyətlə, sufilikdə heç bir zərrə, heç bir element eləcə də, forma əhəmiyyətsiz sayılmasa da, onların dəyərləndirilməsi də fərqli rakursda həyata keçirilir. Bu da birmənalı olaraq qəbul olunmalıdır ki, Lessinq əsərlərinin məzmununu təkmilləşdirmək və onu sufi ideyalar üzərində qurmaq niyyətini qarşısına qoyduğu bir halda, onun formasını dəyişməmiş qala bilməzdi. Tədqiqat işində sufilərin rənglərə, səslərə və formanın fərqli təzahürlərinə verdiyi önəm araşdırılaraq bu təlimində hər rəngin müəyyən ruh halına necə uyğun gəldiyi bir daha vurğulanır. Nəticədə, həm forması, həm də dili ilə dərin sufizm fəlsəfəsi – Lessinq idealogiyası prizmasından özünəməxsus, təkrarolunmaz, hətta ədibin özünün belə daha öncə təkrarlamamış olduğu üslubda oxucuya çatdırılır. Yarımfəslin **“Doris Lessinqin “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusunda sufi görüşləri”** adlanan ilk bölümündə təhlil edilən problem sırasında göstərilir ki, “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusunda Şərq ideyalarının təsirinin araşdırılması ən önəmli məsələlərdən biri kimi təqdim olunur. Burada D. Lessinq insan psixologiyasının mistik təsviri olan sufi dünyagörüşünü İdris Şahdan mənbələnən fikirlərə əsasən sufizmin “daxili kainat” məfhumunda əsaslanır. Beləcə Lessinq sanki fərdlərin taleyi ilə cəmiyyətin taleyi arasındakı qaçılmaz bağı təcəssüm etdirir. Qeyd olunur ki, Doris Lessinq özü də bu prizmadan yanaşan zaman yaradıcılığına daxil olan əsərlər arasında ən çox “Arqosdakı Kanopus” toplusuna önəm verirdi, onu yüksək qiymətləndirirdi. **“Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusunda narratoloji texnikalar**” adlanan növbəti bölümə topluya daxil olan romanların xüsusi forma xüsusiyyətlərindən bəhs edilərək qeyd olunur ki, Arqosdakı Kanopus:

Arxivlər” toplusuna baş qəhrəman Cohorun (Johor) apardığı qeydlər əsasında qurulan bu gündəlik tipli “dəftərcə” “Şikəstə”də əsas süjet xəttini təşkil edir. Bütün kənar informasiyalar, obrazlar, mülahizələr sanki həmin rəsmi məlumatlara münasibət kimi təqdim olunur. Müge Qalin öz araşdırmasında bu cəhəti “metafantastik element” adlandırır. Onun fikrincə, həmin elementlər faktiki fantastik ədəbiyyat elementi olsa da, əslində sırf müasiri olduğumuz bir dövrü təsvir edir. Rut Uttaker (Ruth Whittaker) (1988) Doris Lessinqin üslubuna dair araşdırmaları zamanı qeyd edir ki, *“Düşünürəm ki, fantastik, mistik, arxetipik və simvolik olanların sadəcə bir ədəbi cəhət kimi bizi reallığın çatışmazlıqlarından xəbərdar etməyə çalışmadığını, ədibin öz dühasında bu ifadələrdən istifadə edərək gündəlik dünyamızdan kənar olan özünün digər gerçəkliyini çatdırmağa çalışdığını dərk etməyimiz vacibdir”*¹⁷. Tədqiqatçı mistikanı, simvolikanı və ya arxetipləri təsadüfən qeyd etmir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, əsərdə Şərq fəlsəfəsi ilə bərabər, Avropa fəlsəfi ənənələri də dərinlən əks olunur. İstər ümumi fəlsəfi anlayışlar, istərsə də konkret olaraq Yunqun arxetipləri, istər ümumi transendental yanaşmalar, istərsə də İslami görüşlər, xristianlıq və hətta qismən də digər təriqətlər – “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər” toplusunda hər birindən bir cəhət tapmaq mümkündür. Lessinqin əsas sufi fikirlərini səsləndirən Johor oxucunu bunu qeyd-şərtsiz qəbul etməyə məcbur etmir. O, “Qeydlər” (Notes) hissəsindəki mülahizələri, “Məruzə” (Report) bölməsindəki nəticələri ilə oxucunu onunla birgə nəticə çıxarmağa dəvət edir. Əsərlərindəki həmin sufi texnikasından bəhs edərkən Lessinq burada istifadə etdiyi təhkiyə texnikası “çin qutusu”na bənzədilir¹⁸. “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər”i oxuduqda buradakı sətraltı mənalara, daha dərin laylarda gizlənən ideyaları görmək mümkündür. Əsas məqsəd kimi dərin humanist ideyaları, sufi konsepsiyaları əxz etmək romanları digərlərindən fərqləndirir.

¹⁷ Hossein, Shamshiri. Paradise Regained: Spiritual Intuition in Lessing’s Shikasta// – International Journal of Scientific and Research Publications. Volume 4, Issue 10. – October 2014. – p.5

¹⁸ Shah, A. The Tale of the Four Dervishes and Other Sufi Tales// – San Francisco: Harper, – 2009. – p. 11

“Şikəstə” romanı və Şərq” adlı üçüncü yarımfəslin **“Şikəstə” romanı alleqorik sufi simvolu kimi”** adlanan ilk bölümündə – “Arqosdakı Kanopus: Arxivlər”in birinci hissəsi “Şikəstə” geniş təhlilə cəlb edilir. Əsər mahiyyətə geniş məzmunlu fəlsəfi məsələlərlə bağlı mülahizələrlə yadda qalır. Burada bir insan məfhumunun mahiyyəti, insanın bu kəhkəşanda tənha olub-olmaması, tanrı anlayışı, onun varlığına dair mülahizələr geniş şəkildə müzakirə olunur. Yaradıcılığı əsrin ortalarına təsadüf edən Marqarit Yanqın sözləri ilə desək, bu nəsr nümunəsi *“A vast undertow of music and momentum and theology.”*¹⁹

Əsərin adının təhlili də bu baxımdan əhəmiyyətlidir. “Şikəstəyi-nasiri” adlanan fars kolleqrafiya növünün adıdır, mənası isə sınımış, qırılmış deməkdir. Bəlkə də, ədib bu adla sınıaraq qərribə olsa da, daha da möhtəşəmləşən, gözəlləşən ideyasını vermək istəmişdir. Yəni bu yazı üslubu sınıaraq daha gözə xoş vəziyyət aldığı kimi, Şikəstə planeti də məhv edilərək əvəzində daha mükəmməl bəşəri insanlarla məskunlaşdırılır. Ədib məhz bu destruktiv cəhəti ön plana çəkməklə, ondan çıxış yolunu axtarır. Mahiyyətə roman boyunca neqativ enerjinin toplusu kimi Şikəstə yox, qalaktikanın istilacı imperiya planeti sayılan Şammataın təsvir olunması onu Şikəstə ilə müqayisə etməyə də çox yardımçı olur. Onun vasitəsi ilə oxucu Şikəstənin və onun təmsalında Yer planetinin mahiyyətə özünün “mənfi” deyil, sadəcə “müsbətdən” təcrid olunmuş vəziyyətdə olduğunu görə bilir. Müəllif bununla insanlığın qayəsində gözəlliyin, nikbinliyin, humanizmin durduğunu, sadəcə bu və ya digər cəhətdən unudulduğunu göstərməyə çalışır. **““Şikəstə” romanında mistik Şərq motivləri”** adlanan bölümdə qeyd olunur ki, ədib sadalananlar bütün cəhətləri sufi ideyaların əsasında ifadə və təsvir etməyə nail olur. *“I know well from last time that it is a place that weakens, undermines, fills one's mind with dreams, softness, hungers that one had hoped – one always does hope!- had been left behind forever. But it our lot, our task over and over again to submit ourselves to hazards and dangers and temptations”*²⁰.

¹⁹ Lord, M.G. She takes literature to new world/ – Los Angeles Times, – October15, 2007.

²⁰ Lessing, Doris. Shikasta// – London: Granada publishing, – 1981. – p. 18

O sufi təfəkkürü hər məqamı, hər cəhəti ilə ifadə etməyə çalışır. Vurğulanır ki, sufi təlimdə rənglər və səslər çox önəmli, özünəməxsus mövqeyə malikdir. Sufizmdə həm səslər, həm rənglər təlimin ayrı-ayrı cəhətlərini və onun mahiyyətini ifadə edir. Məsələn, sufizmin təliminə əsasən, müəyyən rənglər insanda nəfs, qəlb, eşq, ruh, əql və sirr məqamlarını ifadə edir. Bu cəhətlərin hər biri əzəldən insan təbiətində mövcuddur və rənglər də onların dolayısı ilə ifadəsidir, sadəcə bu məqamların oyanması və düzgün istiqamətdə dərki məhz sufi təliminə əsasən mümkündür. Səs isə ümumiyyətlə sufizmdə xüsusi bir mövqeyə malikdir. Bu təlimə əsasən, səs ali sufi məqama yetişməkdə və mükəmməlliyyənin ali səviyyəsinə çatmaqda insanlara kömək ola bilər. Lakin bununla belə əsərin qəhrəmanı digər nümayəndələrə ünvanladığı qeydlərində aşağıdakıları yazır: *“Shikasta experience in the range of sound is not something to submit yourself to, if you have not become practised. Shikasta in colour is an assault you will not survive without preparation.*

*In short, non of the planets familiar to us is on as strong and crude levels of vibration as is Shikasta, and too long a submission of one's being to any of these may prevent and suborn judgement.”*²¹

Vurğulanır ki, Lessinq sufi ideyalarını Qərb təfəkkürünün qəbul edə biləcəyi bir şəkə gətirərək Şərq mistisizmini, eləcə də Şərq humanizmini dünyaya yeni şəkildə tanıdır. Yekun nəticə kimi, sufilik onun qələmində yeni nəfəslə ifadə olunur, sufi mistisizmi qərb postmodernizmi ilə çulğasır və yeni, fərqli ideyaların ərsəyə gəlməsinə səbəb olur. Bu mövzuda Qalinin də mülahizələri maraqlıdır: *“Lessing's goal is to account for the dynamic and open-ended nature of cultural interaction as opposed to essentially static formulation of those in the west or east. Although applying the spiritual ideas of Sufism to the rigid and materialistic world of the west seems impossible, Lessing believes that the beliefs and cultures are like meandering streams that can confluence and spread everywhere”*²².

²¹ Lessing, Doris. Shikasta// – London: Granada publishing, – 1981. – p. 17

²² Hossein, Shamshiri. Paradise Regained: Spiritual Intuition in Lessing's Shikasta// International Journal of Scientific and Research Publications, Volume 4, Issue 10, – October 2014. -p.6

Ədib sadəcə “deqradasiya edən” bir cəmiyyət deyil, əsl Sufi ruhu açır – hətta özünü məhvə məhkum edən bir dünya da ali amala qulluq edir və kömək etməyə qadir olur. “Sufilər ruha və qəlbə müraciət edib ümid bəsləyir, şəxsiyyətə və bədənə bir qonaq kimi yanaşır. Onun bütün diqqəti ayrıldığı mənbəyinə yönəlib. Bu səbəbdən ruh qüvvələndikdən sonra ondan məqsədüeyğun istifadə daha çox fayda verə bilər”.²³

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat prosesində əldə edilmiş elmi ümumiləşdirmə və nəticələr aşağıdakı kimi təqdim edilmişdir:

– Müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Qərb ədəbiyyatına, xüsusilə Avropa ədəbiyyatına artan marağın məntiqi davamı olaraq çağdaş Qərb ideya-estetik konsepsiyasını formalaşdıran ədiblərin yaradıcılığının təhlili və tədqiqi, eləcə də milli ədəbiyyatımızda cərəyan edən proseslərin adekvat şəkildə izlənilə bilməsi baxımından yaradıcılığı ilə nəinki ingilis, həm də bütün Avropa bədii irsinə yeni nəfəs gətirən Doris Lessinq ədəbi irsində ədəbiyyatın ümdə problemi olan insan və onu əhatə edən aləmlə qarşılıqlı münasibət məsələsinin fərqli simvolik fəlsəfi rakursdan təhlil olunur. Ədib bu problemi Şərq dünyagörüşü prizmasından təhlil etməyə çalışır.

– Doris Lessinqin zəngin ədəbi irsi özündə bir sıra ideyaları – həm müəyyən mənada feminizmi, həm bir sıra əsərlərində kommunizmi və bizim tədqiqatımızda daha çox önəm verdiyimiz Şərq dünyagörüş tərzini, eləcə də sufi ideyaları özünəməxsus şəkildə ehtiva edir.

– Lessinq yaradıcılığının son mərhələsində müraciət etmiş olduğu və bir çox Qərb ədəbiyyatşünasları tərəfindən sadə fantastika janrı kimi dəyərləndirilən kosmik-fantastika əslində özündə dərin şərq dünyagörüşü kanonlarını ehtiva edir. Bu keyfiyyət onu sadə eksperimentalist yazıçı səviyyəsindən çıxarır və qloballaşan dünyada özünüdərk ideyalarını rəhbər tutan bir yazıçıya çevirir. Ədibin istifadə etdiyi narratoloji texnikalar və semiotik dil romanlara fantastik üslub bəxş etməklə yanaşı onları mətnin dərin laylarında yer alan sufi ideyalar ilə də zənginlədirir.

²³ Əbu Həmid Əl-Qəzali. İlahi Biliklər// – Bakı, – 2006. – s. 165.

– Lessinqin ədəbi irsində gender, multikulturalizm, humanizm, eyni zamanda ən əsası – sufi problemlərin təhlili kimi məsələlərin, demək olar ki, hər biri ayrı-ayrılıqda istər dünya, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müəyyən qədər təhlil olunsada, qərb ədəbiyyatının sufi təliminə münasibəti ən az tədqiq olunan mövzulardandır. Qərb ədəbi aləmində bir mistik konsepsiya kimi istifadə olunan Şərq ideyaları, xüsusilə də sufizm Lessinq yaradıcılığında yeni məzmun və formanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, Qərb fəlsəfəsində Orientalizm termini ilə ifadə olunan Şərq ideya-estetik fikrinə dair tədqiqatlar, konsepsiyalar istər Avropa ədəbiyyatına, istərsə də, konkret olaraq D.Lessinq yaradıcılığına birbaşa təsir etmişdir.

– Lessinq əsərlərində müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus mövzuları təhlil edərək insanları mədəniyyətlərarası fərqi anlamağa və düzgün qiymətləndirməyə çağırır. Beləcə, Doris Lessinqin əsərləri fərqli-fərdi və ümumbəşəri problemləri əks etdirməsi, eləcə də multikultural dəyərlərin- irqi ayrışçılıq, onların aradan qaldırılması, oturmuş "qanunlardan" kənar polifonik münasibətlər və "yad" insanlara fərqli yanaşma problemlərinin qoyulması baxımından xüsusilə aktuallıq kəsb edir.

– Lessinqin feminizmə yanaşma mövqeyi, əsərlərində həmin nöqtəyi-nəzərin inikası xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, müəyyən dövrdə yaradıcılığında bu ideyanı əks etdirən ştrixlərin olmasına baxmayaraq, yazıçı əsərlərində yalnız qadın varlığının özəlliklərini vurğulamağa can atmamışdır. Lessinq sadəcə olaraq insan amilini özünə ən yaxın yolla – qadın obrazı vasitəsilə oxucuya çatdırmağa çalışmışdır. Öz əsərlərini bir növ avtobioqrafik notlar üzərində kökləyən D. Lessinq qadın qəhrəmanlarından yalnız öz "mən"ini əvəzləmək üçün istifadə etmiş və demək olar ki, heç bir alt mənə güdməmişdir. "Qızıl gündəlik" ("Golden Notebook") əsərinin aparıcı feminist fəalların stolüstü kitabı olmasına baxmayaraq, yazıçı özünü heç vaxt feminist hesab etməmişdir.

Yaradıcılığının hər bir mərhələsində – bunun kommunist ideyalar, feminist görüşlər, sufi yanaşmalar olmasından asılı olmayaraq, hər bir əsərində humanizm kriteriyalarını özünə rəhbər tutan yazıçının əsərlərinin təhlili ədibin geniş spektrli problemlərə

müraciət etməsindən xəbər verir. Bu əsərlərdə ilk baxışdan kifayət qədər fərqli görünə bilən ideyalar bir-birini əvəzləyə də, əsasən ümumbəşəri humanizm ideyaları üstünlük təşkil edir.

– Lessinq ədəbi irsində individual identifiklik məsələsi və onun kollektiv identifiklik ilə əlaqələri daima aparıcı mövzu olaraq çıxış edir. Gələcəyə daha nikbin nəzərlərlə baxan xanım Lessinq universal identiklik məsələsinin də məhz burada gizləndiyini bildirir. Ədib fərd problemlərinin də cəmiyyətin problemləri ilə bilavasitə bağlı olduğunu göstərir. Məhz sufi ideyaların inikası sayəsində Lessinq əsərlərində allegorik elementlərdən istifadə etməklə individum və toplu münasibətlərin mistik tərzdə uzlaşmasını göstərir

– Doris Lessinq irsinə və həmin yaradıcılığa dair tənqidi ədəbiyyata nəzər saldıqda görmək olur ki, realizmdən kosmik fantastikaya yönəldikdə bir çoxları bunu düzgün qiymətləndirə bilməmişlər. Əslində yazıçının yaradıcılığında xəyali aləmlərin təsviri müasir dünyamızın mənəvi geriləməsinin apokaliptik mühitini göstərmək məqsədi güdürdü.

– Doris Lessinqin əsərlərində Şərq fəlsəfəsi hər sətirdə, hər cümlədə duyulsa belə, bu həmin əsərləri çərcivəyə salmır, çünki burada şərq fəlsəfəsinin ən bəşəri, ən qlobal və universal yanaşmaları öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində əksini tapmışdır:

1. Dünya ədəbiyyatında Doris Lessinq dəstixətti (“Şikəstə” elmi fantastik romanı)// Elmi xəbərlər №4. – Bakı, – 2009. – s. 281 – 288.
2. Doris Lessinq yaradıcılığında ümumbəşəri humanizm motivləri// Dil və ədəbiyyat №1. – Bakı, – 2014. – s. 201-204.
3. The novel “Shikasta” by Doris Lessing and oriental motives, Язык и культура// Киевский Университет имени Тараса Шевченко №17. – Киев, – 2014.
4. “Şikəstə” romanında narratoloji texnikalar// Tağıyev oxuları №2. – Bakı, – 2016. – s. 168-170.
5. Doris Lessinq romanlarında feminist ideyaların inikası xüsusiyyətləri// Filologiya məsələləri №2. – Bakı, – 2017. – s. 396-400.

6. Doris Lessinq yaradıcılığında Şərq motivləri// Filologiya məsələləri №5. – Bakı, 2018. – s. 375-379.
7. Doris Lessinqin sufi görüşlərində Şərqin izi// Dil və Ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal №2 (106). – Bakı, – 2018. – s. 203-205.
8. Doris Lessinqin bədii ideyalarında Şərq düşüncə tərzii// Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri №3. – Bakı, – 2018. – s. 104-107.
9. Orientalism in the context of Sufi and universal values in Doris Lessing's creative activity//Colloquium -journal №7 (59). – Warszawa, – 2020. – p. 43-46.
10. Doris Lessinq və sosial – kosmik fantastika/ Xarici dillərin tədrisinin aktual problemlərinə dair Respublika elmi- praktik konfransının materialları. – Bakı, – 7-8 May, 2014. – s. 378-380.
11. Lessinqin "Şikəstə" romanında insan və dünya problemi/ Xarici dillərin tədrisinin aktual problemlərinə dair Respublika elmi- praktik konfransının materialları. -Bakı, – 5-6 May, 2016. – s. 478-480.
12. Doris Lessinq yaradıcılığında multikulturalizmin təzahürü/ Doktorantlar və gənc tədqiqatçıların XX Respublika elmi konfransının materialları №2. – Bakı, – 2016.
13. "Arqosdakı Kanopus: Arxivlər" toplusunda identiklik problemi/ I International Scientific Conference of Young Researchers Proceedings. – Bakı, – 5-6 May, 2017. – s. 823-824.
14. Semiotic language as a valuable component of "Shikasta" by Doris Lessing/ Sustainable development and actual problems of humanitarian sciences. - Bakı, – 14-15 May, 2018. – p. 191.
15. The problem of Orientalism in Doris Lessing's creative activity/Современное общество: глобальные ирегиональные процессы. – Санкт Петербург, – 2020. – s. 65-69.

Dissertasiyanın müdafiəsi 20 sentyabr 2021 il tarixində saat 13.00 Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 30 iyun 2021 il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 23.06.2021

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 40570 işarə

Tiraj: 100